

Арк.16.

6. Чичерин Б. Курс государственной науки. – Ч.3. – М., 1899. – С.501.
7. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.1-5.
8. Семенов Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. – СПб., 1901. – С.2.
9. Высочайше утвержденное... - С.51.
10. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.21. – Спр.1819. – Арк. 20, 23.
11. Там само. – Арк. 12.
12. Там само. – Арк. 19-20.
13. Там само. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.1-5.
14. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. – Чернигов, 1883. – С.2,4.
15. Избиратели, выборы, городские думы и управы. – Б.м., Б.г. - С.2.
16. Свод постановлений... - С.260, 270.
17. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.14460. – Арк.67.
18. Приложение к записке сенатора А. Половцева о состоянии городских общественных управлений Черниговской губернии. – Чернигов, Б.г. – С.3.
19. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.14460. – Арк.67.
20. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского управления: 1870 –1900 гг. – Чернигов, 1901. – С.129.
21. Избиратели, выборы.... – С.33, 48.
22. Там само. - С.120.
23. Там само. - С.5.
24. Тридцатилетие деятельности... - С.130.
25. Там само. – С.128.
26. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.1-5.
27. Тридцатилетие деятельности... - С.129, 130.
28. Там само. – С.105, 130.
29. Там само. – С.132.
30. Там само. – С.134.
31. Писарькова Л. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. // История СССР. – 1989. - №6. – С.153.
32. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.14460. – Арк.37.
33. Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX в. – М., 1970. – С.379.
34. Там само. - С.411-412.
35. ДАЧО. – Ф.467. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.2-3.
36. Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. - №8-9. – С.1.
37. Там само. - С.16.
38. Там само. – С.18.
39. Там само. – С.22.
40. Там само. – С.23.
41. Там само. – С.46.
42. Там само. – С.159.
43. Плаксий Т. Миське самоврядування Середньої Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX століть. – Автореф... дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2001. – С.14.
44. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.6. – Спр.158. – Арк.1-2.
45. Там само. - Оп.2. – Спр.1318. – Арк.99-100.
46. Там само. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.14460. – Арк.202.
47. Там само. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1318. – Арк.94, 100.
48. Там само. - Оп.6. – Спр.158. – Арк.1-2.
49. Черниговская памятная справочная книжка на 1900-1901 гг. – Чернигов, 1900. – С.50.
50. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1318. – Арк.99-100.
51. Там само. - Арк.94, 100.

Тетяна Тимошенко

ФЕДР ЛИЗОГУБ І ЗЕМСЬКА ОСВІТА

Серед реформ і суспільно-політичних новацій другої половини XIX ст., що суттєво змінили соціально-економічне життя в Російській імперії, далеко не останнє місце належало земським установам. Особливо помітними були успіхи земства у розвитку освіти. І хоча в “Положенні про губернські і повітові земські установи” від 1 січня 1864 р.

участь земства у вирішенні освітніх проблем зумовлювалася лише як “переважно господарська”, саме освітня діяльність земців стала найуспішнішою з-поміж багатьох інших важливих справ, які вони вирішували. А тому природно, що в царині освіти здобули заслужену славу багато земських діячів Лівобережної України. Серед них помітне місце посідає Ф.А. Лизогуб (1851-1928) – відомий громадський і державний діяч, українофіл та меценат, діяльність якого збіглася з бурхливими змінами у суспільно-політичному житті держави.

Пропоноване наукове дослідження є логічним продовженням попередніх розвідок автора, в яких було проаналізовано чернігівський період діяльності Ф. Лизогуба. Доречно зауважити, що його успіхи як гласного Чернігівського губернського зібрання у відстоюванні інтересів освітян, медиків, представників творчої інтелігенції стали важливим аргументом при обранні чернігівського земця на керівну посаду у сусідній Полтавській губернії. Саме полтавський період був чи не найяскравішим у багатому суспільному доробку Ф. Лизогуба, адже тоді проявилися його найкращі ділові і людські якості, серед яких відзначимо принциповість і наполегливість у досягненні поставленої мети, державницький підхід при розв’язанні будь-якого питання, невечерна любов до української культури з непоборним бажанням допомагати вітчизняним митцям.

Незважаючи на те, що історична наука нагромадила чималий пласт досліджень, де розкривається освітня діяльність земства Лівобережної України, залишається ще багато невідомих сторінок у роботі земських установ. Зокрема, ще не достатньо вивчена діяльність провідних земців, адже персоналістика упродовж попередніх років не була пріоритетною для вітчизняних істориків. Так, за останнє десятиріччя з’явилася низка досліджень, у яких автори, використавши різноманітні джерела, проаналізували освітню діяльність губернських земств Лівобережжя [1]. При цьому поза увагою залишалися питання, пов’язані з визначенням впливу конкретних особистостей на події і процеси в освітній діяльності земства.

Звизивши проблему до висвітлення освітньої діяльності Полтавського губернського земства, зупинимося лише на одному напрямку багатогранного суспільного служіння земських діячів, зосередивши головну увагу на з’ясуванні особливостей розширення шкільної мережі у регіоні, пошуку шляхів зміцнення матеріально-технічної бази навчальних установ, діяльності земства у забезпеченні шкіл навчальними посібниками, педагогічними кадрами, оплаті праці вчителів, фінансуванні освітніх програм тощо. Означені проблеми розглянуті через особисте сприйняття їх Ф. Лизогубом, при цьому з’ясовані мотиви його дій і вчинків, визначена роль відомого земця у перетворенні Полтавської губернії в регіон з досить розвинутою мережею освітніх закладів і порівняно високим, як для тодішньої Росії, кадровим потенціалом педагогів.

Визнаючи напрямок подальшого розгляду матеріалу, спочатку з’ясуємо, за яких обставин поміщик Ф. Лизогуб, чий маєток головним чином знаходився у Чернігівській губернії, очолив губернську земську управу сусідньої Полтавщини. Незважаючи на те, що професійне і особистісне зростання Ф. Лизогуба відбувалося в стінах Чернігівського земського зібрання, де він як гласний від Городнянського повіту впродовж 15 років добросовісно втілював у життя земську реформу, мешканці Лохвицького повіту Полтавської губернії обрали поміщика своїм гласним, надавши йому право представляти їхні інтереси в губернській установі. Звичайно ж, такому вибору сприяла його успішна земська діяльність, а не володіння кількома хуторами в названому регіоні.

Правильність такої думки підтверджується наступними подіями. Наприкінці листопада 1901 р. закінчився термін перебування на посаді голови Полтавської губернської управи Д. Шкляревича. 8 грудня було проведено чергові вибори, в результаті яких Ф. Лизогуб, набравши найбільше голосів (41 проти 32-х у Д. Шкляревича), очолив губернську управу. При цьому гласні високо оцінили діяльність попередника, призначивши йому пенсію у розмірі 5 000 крб. на рік, і постановили вивісити його портрет у залі засідань губернського зібрання [2, 112]. Цей промовистий факт якнайкраще ілюструє висновок про неабиякий авторитет чернігівця Ф. Лизогуба серед полтавських земців.

Обійнявши почесну і відповідальну посаду, Ф. Лизогуб поринув у справи. Так, під час вечірнього засідання, яке відбулося у день виборів, він порушив питання про зміну умов вступу до професійних училищ та розподілу стипендій губернського земства [2, 114]. Суть пропозицій зводилася до того, щоб відмінити вступні іспити до школи

садівництва і ремісничого училища, котрі знаходилися у губернському місті, надавши право повітовим земствам на власний розсуд відбирати кращих дітей і направляти їх на навчання до Полтави. Мотивуючи запропоноване нововведення, Ф. Лизогуб висловив сподівання, що у такий спосіб до професійних училищ потрапить менше випадкових людей, а тому якість підготовки вихованців помітно зросте [2, 115]. Щодо стипендій, голова управи вніс пропозицію про виділення кожному повіту однакової їх кількості, незалежно від учнівського представництва в училищах. На його думку, це мало б сприяти бажанню молодих людей з усіх повітів оволодіти конче потрібними для краю професіями і забезпечило б рівномірний розподіл кваліфікованих кадрів у губернії [2, 117].

Долучився Ф. Лизогуб і до розв'язання ще однієї проблеми, пов'язаної з діяльністю професійних училищ. Річ у тім, що частина гласних висловлювалася за передачу під юрисдикцію міністерства фінансів, з подальшим матеріальним забезпеченням, уже згаданого Полтавського ремісничого училища. Ініціатори аргументували свою позицію тим, що утримання установи було непосильним для земства, оскільки замість запланованих 26 000 крб. у 1901 р. використано 53 000 крб., при цьому училище готувало кадри не лише для губернії, а й для інших регіонів країни [2, 121]. Порухене питання викликало гострі дебати, в ході яких думки практично розділилися порівну. Ф. Лизогуб був серед тих, хто категорично виступав проти передачі училища міністерству фінансів, мотивуючи це тим, що тоді земство не зможе розраховувати на значну кількість випускників, які могли б вирішити або суттєво покращити кадрову проблему у сільських ремісничих училищах краю. Такі аргументи виявилися дієвими, а тому з перевагою у 5 голосів земці постановили й надалі фінансувати училище [2, 127].

На нашу думку, наведені факти свідчать, що Ф. Лизогуб очолив Полтавську губернську управу вже сформованим земцем, з чималим досвідом у вирішенні важливих проблем, серед яких чільне місце посідали питання, пов'язані з розвитком освіти.

Досліджуючи саме цей аспект земської діяльності Ф. Лизогуба, простежимо вплив його на головні складові освітньої галузі. Так, чи не найважливішим завданням земства була необхідність суттєво розширити шкільну мережу, що дозволило б корінним чином покращити динаміку зростання кількості грамотних людей в губернії. Саме така тенденція відображена у наведеній нижче таблиці 1 [3, 47].

Статистичні дані дозволяють відзначити стійку тенденцію зростання кількості земських шкіл, що особливо помітно відбувалося з 1907 р., а також пропорційне збільшення учнівського контингенту. При цьому частка учениць постійно зростала, що змінило співвідношення дівчат і хлопців, які навчалися з 1:7 у 1903 р. до 1:3 у 1914 р. [3, 48]. Доречно зауважити, що у сусідніх Чернігівській і Харківській губерніях розширення мережі земських шкіл у цей період відбувалося дещо повільніше, відсоток учениць від загального контингенту, хоча і не суттєво, але був нижчим, ніж на Полтавщині.

Таблиця 1

Рік	Кількість земських шкіл	Кількість учнів		
		хлопці	дівчата	разом
1901	822	60968	9048	70017
1903	852	63246	9426	72672
1907	1030	71074	15022	86096
1908	1198	85990	19575	105565
1911	1428	93453	27128	120581
1914	1674	106859	35431	142290

Належить підкреслити, що за суто арифметичними підрахунками стоїть наполеглива праця десятків, а то й сотень земських службовців, які нехай і по-різному, але усвідомили, що майбутнє держави за освітою. До такої думки приходимо, аналізуючи чи не головну складову успіху будь-якої справи – це її фінансове забезпечення.

Як свідчать документи, надавати фінансову допомогу школам земства розпочали з 1867 р., а вже з наступного року асигнування на народну освіту набули постійного характеру. Так, у 1890 р. з трьох сусідніх губерній найбільше виділило на освіту Чернігівське земство (18,9 % земського кошторису), Полтавське – відповідно 18,1 % і Харківське – 13,8 % [4, 26].

Усвідомлюючи, що виділених коштів недостатньо для задоволення шкільних потреб, губернські земства й надалі збільшували фінансову підтримку галузі. Полтавське губернське земство суттєву допомогу надавало сільським школам, фінансування яких постійно зростало, про що свідчить наведена нижче таблиця 2 [5, 117].

Як бачимо, основним джерелом фінансування для сільських шкіл були земські асигнування. Більше того, правомірним буде твердження, що у 1908 р. такі школи практично повністю утримувалися земствами. Зменшення частки земства у фінансуванні шкіл у 1911 р. пояснюється намаганням уряду реформувати галузь, внаслідок чого було суттєво збільшено державне фінансування початкової школи.

Таблиця 2

Рік	Джерела фінансування земських сільських шкіл (у %)			
	земства	державне казначейство	сільська община	інші джерела
1901	48,0	8,9	16,4	27,7
1907	70,0	5,0	10,0	15,0
1908	82,8	6,2	9,2	1,8
1911	41,0	50,8	0,1	8,1

Позитивні зрушення, які відбулися у фінансуванні освіти засвідчили, що до керівництва губернськими земствами прийшли небайдужі люди, котрим вдалося сконцентрувати і кошти, і зусилля чиновників навколо вирішення пріоритетних завдань. Як свідчать документи, Ф. Лизогуб на посаді голови Полтавської земської управи відразу ж засвідчив своє ставлення до освітньої галузі. Так, з-поміж багатьох інших питань, в обговоренні яких він брав участь, ним приділялося чи не найбільше уваги саме освіті. Зокрема, Ф. Лизогуб із властивою йому скрупульозністю проаналізував кошториси деяких професійних училищ і запропонував прийняти постанову, згідно з якою названим закладам заборонялося перевищувати затверджену витратну частину. У такий спосіб він намагався протидіяти частині гласних передати професійні училища під опіку держави, тому що значні фінансові витрати, пов'язані з їх утриманням, на думку опонентів голови управи, були не виправдані. Федір Андрійович виявив неабияке вміння переконувати, адже професійні училища впродовж наступних п'ятнадцяти років і надалі утримувалися коштом земств, при цьому витрати було зафіксовано практично на незмінних показниках. Проілюструємо це у наведеній нижче таблиці 3 [6, 131].

Таблиця 3

Рік	Миргородська художньо-промислова школа		Лубенська с/г школа		Полтавська школа садівництва		Полтавське ремісниче училище	
	Кількість учнів	витрати (крб.)	Кількість учнів	витрати (крб.)	Кількість учнів	витрати (крб.)	Кількість учнів	витрати (крб.)
1901	184	27146	80	16303	59	19890	167	48949
1903	147	27388	80	15919	62	19215	178	32248
1907	71	25450	80	16976	65	19667	183	30700
1908	96	23763	80	17534	76	21634	183	32718
1911	196	29538	81	21173	73	21392	162	32358

Як бачимо, лише у ремісничому училищі кошторис на 1911 р. у порівнянні з бюджетом цієї ж установи десятирічної давнини зазнав зменшення. У трьох інших закладах спостерігалися загалом фіксовані показники, що свідчить про принциповість і твердість поглядів та конкретних дій Ф. Лизогуба, який, задекларувавши власну позицію, дотримувався її упродовж багатьох років.

У світлі зазначеного стає зрозумілою і причина принципової неупругості Ф. Лизогуба при обговоренні питання щодо необхідності дотримання повітовими

земствами фінансової дисципліни. Так, восени 1901 р. Хорольська повітова управа несвоєчасно перерахувала кошти земського збору, що, за висновком окремих гласних, не завдало відчутної шкоди губернському земству. З такою думкою не погодився Ф. Лизогуб, який повністю підтримував вимогу ревізійної комісії про стягнення пені за вчинене фінансове порушення з наступним прийняттям постанови, якою б категорично заборонялися подібні дії у майбутньому [2, 131].

На нашу думку, саме така активна і безкомпромісна позиція окремих земських діячів, до числа яких належав і Ф. Лизогуб, сприяла суттєвому збільшенню фінансування освітньої галузі. Упродовж останнього десятиріччя XIX ст. грошова допомога губернських земств постійно зростала і наприкінці століття становила у Чернігівській губернії 5,3 %, Харківській – 11,8 %, Полтавській – 14,4 % [7, 682]. Наслідком зростання асигнувань на освіту стало те, що на початку XX ст. за величиною абсолютних показників земських надходжень у названій сфері діяльності Полтавська губернія посіла 6 місце серед 34 земських губерній Росії [4, 28].

З огляду на те, що в історичному матеріалі зустрічається думка про чіткий зв'язок між загальним рівнем земської діяльності та відповідним фінансовим її забезпеченням і змістом роботи земства в освітній галузі та витратами на її розвиток, зробимо висновок про ефективність роботи земських діячів трьох лівобережних губерній. Така оцінка знаходить підтвердження у наступних статистичних викладках. У 1912 р. Харківське земство за загальним кошторисом (13030 млн. крб.) посідало перше місце в земській Росії, дещо нижчим цей показник був у Полтавській губернії (12126 млн. крб.) і відповідно третя позиція у загальному списку. На чотирнадцятому місці перебувала Чернігівська губернія, земський кошторис якої становив 6880 млн. крб. При цьому Полтавське земство по затратах на освіту посіло перше, Харківське – четверте, Чернігівське – одинадцяте місце [4, 31].

Оцінка зробленого Ф. Лизогубом у сфері народної освіти буде неповною, коли поза нашою увагою залишаться такі питання, як підготовка учительських кадрів і навчально-методичне забезпечення закладів освіти.

Щодо розв'язання кадрового питання зауважимо, що земські чиновники своєчасно усвідомили значимість одного з найголовніших чинників успіху у справі поширення освіти – це наявність підготовленого вчителя. За свідченням відомого історика В. Борисенка, наприкінці XIX ст. 20,7 % учителів Харківської і понад 33 % Полтавської та Чернігівської губерній не мали фахової освіти [8, 51]. При цьому освітній рівень учителів-чоловіків у Полтавській губернії був найнижчим (30,8 %) серед усіх 34 земських губерній Росії, що й спричинило широке залучення до педагогічної діяльності жінок, підготовка яких була помітно вищою.

Намагаючись змінити стан справ, земства регулярно організовували і фінансували учительські курси, але з часом виявилось, що у такий спосіб вирішити питання не вдається. Вихід вбачався у заснуванні спеціальних навчальних закладів, де випускники гімназій і прогімназій могли б опанувати методику початкового навчання. Полтавські земці розробили навіть програму, за якою повинна здійснюватись підготовка педагогів, але через неузгодженість з профільним міністерством задум не було реалізовано.

І тут потрібно відзначити наполегливість керівництва Полтавського земства. Помітною активністю серед інших вирізнявся голова губернської управи Ф. Лизогуб. Саме завдяки його послідовній позиції було врешті-решт відкрито Великосорочинську учительську семінарію у 1908 р. При цьому земство щорічно асигнувало на її утримання 3 тис. крб. [5, 61] Наступного року було ухвалено рішення про відкриття учительської семінарії в Решетилівці, а в 1911 р. перший набір вихованців здійснив аналогічний заклад у Лубнах [9, 55]. Свідченням того, що земство і надалі приділяло увагу підготовці педагогічних кадрів, стало відкриття вчительських семінарій у Прилуках (1915) та Полтаві (1917) [10, 932].

На початку XX ст. земства відновили практику повітових учительських курсів. Полтавська земська управа запропонувала земським зборам схвалити програму учительських курсів, що передбачала проведення бесід і практичних занять з психології, методики викладання російської мови, арифметики, природознавства, малювання, гімнастики, ручної праці. Влітку 1917 р. земство губернії включило до програми курсів окремі питання з українознавства [4, 84].

Отже, земські установи Полтавської губернії, завдячуючи вдумливій і відповідальній позиції їхніх керівників, у першу чергу голови губернської управи Ф. Лизогуба, вирішили загалом поставлене завдання – край отримав чималу когорту професійно

підготовлених учителів, які забезпечили якісні зміни у поширенні грамотності серед населення регіону.

Природно, що ті земські чиновники, які усвідомили нагальність створення кадрового педагогічного потенціалу, зрозуміли і необхідність наступного кроку – потребу у забезпеченні вчителів книгами і періодичними виданнями як загальноосвітнього, так і педагогічного спрямування.

У Полтавській губернії, як і в багатьох інших регіонах, фонди шкільних підручників та іншої навчально-методичної літератури поповнювалися завдяки активній діяльності земських книжкових складів. Вбачаючи в такій організації справи неабияку користь, губернське земство за період з 1895 до 1909 рр. виділило на ці потреби близько 49 тис. крб. [5, 95]. Варто відзначити, що питання забезпечення шкіл навчальною літературою постійно перебувало в полі зору голови губернської управи Ф. Лизогуба, котрий ініціював відкриття в регіоні книжкових складів, за кількістю яких Полтавська губернія на початку ХХ ст. посіла друге місце в Росії.

Окрім вирішення суто організаційних питань у справі забезпечення шкіл літературою, земство безпосередньо долучалося до друкування програм, конспектів лекцій, дидактичних матеріалів тощо. З метою широкого доступу до літератури і посібників було створено мережу бібліотек для земських службовців. Пріоритет належав учительським бібліотекам, створення яких за ініціативою полтавських земців передбачалося у кожній школі.

За рішенням губернської земської управи у 1906 р. почала діяти центральна педагогічна бібліотека Полтавського губернського земства [5, 36]. Було надруковано каталог книг, що там зберігалися, і надіслано по одному екземпляру в кожную школу.

Послідовна позиція полтавських земців, серед яких помітно вирізнявся голова управи Ф. Лизогуб, матеріалізувалася згодом у найкраще в державі забезпечення шкіл регіону навчальною літературою. У 1170 школах Полтавської губернії діяли 1137 бібліотек, тоді як у сусідніх Чернігівській і Харківській губерніях цей показник був помітно нижчим – у 839 школах північної губернії було 430 бібліотек, а на Харківщині функціонувало 586 книгозбірень у 783 земських школах [11, 49].

Таким чином, на початку ХХ ст. земські діячі Полтавської губернії засвідчили свою готовність до глибокої роботи задля поширення грамотності серед населення краю. В особі ж Ф. Лизогуба регіон отримав вдумливого керівника, який значною мірою реалізував власний потужний потенціал саме на посаді голови Полтавської губернської земської управи, долучившись до перетворення краю в осередок писемності, де зберігалися і примножувалися культурні традиції народу і плекалися перші пагони національного відродження.

Джерела та література:

1. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 196 с.; Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 183 с.; Мармазова О. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998. – 180 с.; Курченко В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998. – 182 с.
2. Полтавское губернское земское собрание 37-го очередного созыва с 29 ноября по 10 декабря 1901 года: стенографический отчет. – Полтава, 1903. – 538 с.
3. Журналы Полтавского земского собрания 50-го очередного созыва 1915 года. – Полтава, 1915. – 169 с.
4. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 196 с.
5. Отчеты Полтавской губернской земской управы за 1874-1913 года. – Полтава, 1915. – 422 с.
6. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1911 год. – Полтава, 1912. – 187 с.
7. Веселовский Б. История земства за 40 лет: в 4-х т. – СПб., 1909-1911. – Т. 1. – 724 с.
8. Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 156 с.
9. Журналы Полтавского губернского земского собрания 47-го очередного созыва 1911 года. – Полтава, 1912. – 175 с.
10. Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Укр. Енциклопедія, 1992. – 1024 с.
11. Русова С. Загально-земський з'їзд в справах народної освіти // Світло. – 1911. – Кн. 1. – С. 33-52.